

МОВЛЕННЕВА ВЗАЄМОДІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ЗНАТЬ ПРО ГЕНДЕРНУ СТЕРЕОТИПІЗАЦІЮ

У статті розглядаються особливості проявів гендерних стереотипів, які діють як механізм трансляції і закріплення гендерних ролей у щоденних мовних практиках. Автор виокремлює гендерні стереотипи на рівні структурної організації мови, на рівні гендерно маркованих висловлювань, а також зображує їх прояви у межах загальної структури комунікації.

Ключові слова: мовленнєва взаємодія, гендерний стереотип, гендерні дослідження

The article examines the peculiarities of realization of gender stereotypes, that function as mechanism of gender roles transmission and establishment in everyday linguistic practice. The author considers gender stereotypes on the level of language structural organization, on the level gender-marked expressions, and the representation of its realization within the limits of the general communication structure.

Key words: speech communication, gender stereotype, gender studies

Увага соціологів до феномену мовленнєвої взаємодії як такої не є випадковою оскільки мовленнєва взаємодія індивідів тісно пов'язана з виконанням більшості видів людської діяльності і часто виступає умовою її виконання. Розглядаючи процес мовленнєвої взаємодії, можемо відмітити, що під час цього процесу індивіди конструюють не лише власну вербальну поведінку та інтерпретують поведінку іншого, але і здійснюють внутрішнє структурування соціальних подій та явищ. Тут мовленнєва взаємодія постає одним із засобів здійснення соціальної взаємодії (поруч з невербальними засобами спілкування). В ході мовленнєвої взаємодії індивіди спираються на певні шаблони, схеми побудови типової для даного контексту розмови, що витікають із стереотипних уявлень про взаємодію, які закріплені, створюються, розповсюджуються суспільством і витікають із необхідності у порозумінні.

У даній статті автор наголошує увагу на тому, що дані шаблони спілкування містять і так звані гендерні стереотипи, а їх дослідження є найбільш ефективним на мовленнєвому «зрізі» соціальної взаємодії: «Соціокультурна обумовленість статі, її ритуалізація та інституціоналізація у суспільстві роблять правомірним дослідження гендерних стереотипів в усній та писемній мові» [13, 67]. Нажаль, на сьогодні відсутня широка практика використання соціологами зарубіжних і вітчизняних наукових надбань комунікативної, гендерної та психолінгвістики. Існує численна кількість монографій, підручників, словників, результатів досліджень [1; 2; 3; 4; 5; 6; 9; 10; 12; 13], які б могли послугувати базою для соціологічного дослідження гендерних стереотипів у мовленнєвій взаємодії.

Мета даної статті – розглянути гендерні стереотипи як механізм трансляції і закріплення гендерних ролей у щоденних мовних практиках, охарактеризувати представленість гендерних стереотипів на різних рівнях мови і зобразити прояви гендерних стереотипів мовленнєвої взаємодії у межах загальної структури комунікації.

Перш за все, необхідно зазначити, що специфіка соціологічного дослідження гендерних стереотипів у мовленнєвій взаємодії зумовлена розумінням мовленнєвої взаємодії як процесу встановлення та підтримки безпосереднього контакту соціальних суб'єктів взаємодії за допомогою мовлення, що характеризується наявністю як мінімум двох співбесідників, швидким обміном реплік без попереднього ретельного обдумування, їх смисловою взаємозалежністю та ситуативною залежністю. Таким чином забезпечується дослідження гендерних стереотипів, яке вирішує проблему незбігу між проявами гендерних стереотипів когнітивного рівня із подальшими поведінковими його проявами.

Гендерні стереотипи представляють собою культурно та соціально обумовлені судження про якості, атрибути та норми поведінки представників обох статей та їх відображення у мові. Гендерні стереотипи постають як судження з певним емоційним забарвленням, в яких у загострено спрощеній та узагальненій формі певному колу осіб приписують деякі якості, або ж вказують на їх відсутність. Гендерна стереотипізація фіксується у мові, тісно пов'язана з вираженням оцінки і впливає на формування очікувань певного типу поведінки від представників тієї чи іншої статі [13, 66].

Представленість гендерних стереотипів у мовленнєвій взаємодії зобразимо на двох умовних рівнях:

На першому рівні гендерні стереотипи імпліцитно існують у структурі самої мови: «граматичні форми родів, що існують у всіх писемних мовах, закріплюють маскуліність і фемініність як структурні форми і створюють основу для виконання партій чоловіка і жінки у найрізноманітніших контекстах» [11].

Так, наприклад, у більшості сучасних мов при означенні жінки збереглося значення її залежності від чоловіка: слово «людина» часто являється синонімом слова «чоловік», а жінка – синонімом слова «жінка», що перебуває у шлюбі. Сучасна мова представляє жіночі якості маркованими по відношенню до загальноприйнятих норм (здебільшого чоловічих по суті), похідними, вторинними, що певним чином інституціоналізує гендерні стереотипи у суспільній свідомості. Іменники жіночого роду є, як правило, похідними від «чоловічих». Наприклад, назва професії «лікар» є нейтральною, а «жінка-лікар» – маркованою; «письменник» – первинною назвою, а письменниця – похідною. Також, цікавим є вживання слова чоловічого роду «політик». Про суб'єкта політики говорять «він» і чуючи слово «політик» у свідомості одразу постає образ чоловіка. Коли йде мова про участь у політиці жінки, обов'язковим є уточнення «жінка-політик». При цьому, застосування у розмові іменнику чоловічого роду до референту-жінки часто підвищує її статус. Цікаво, також, що для означення групи осіб різної статі використовуються іменники виключно чоловічого роду.

Так, якщо маються на увазі студенти і студентки, то достатнім буде звернутися до аудиторії «студенти». І узгодження на синтаксичному рівні відбувається не за статтю реального референта, а за граматичним родом відповідної частини мови.

Дослідження даної проблематики довгий час (починаючи з кінця 1960-х у Німеччині та США) успішно реалізуються у такому напрямі досліджень мовознавства, як феміністська критика мови, а саме у напрямку, який досліджує мову з метою виявлення гендерної асиметрії, андроцентризму – нерівномірної представленості у мові осіб різної статі [13, 232].

На другому рівні гендерні стереотипи у мові представлені у вигляді висловлювань, які діють як механізм трансляції, закріплення очікуваних гендерних ролей. Такий спосіб стереотипізації полягає у створенні засобами мови образу жінки і чоловіка, що є типовими для даної культури. Іншими словами, це гендерна стереотипізація шляхом вживання стигматичних гендерних моделей (гендерних лейблів). Наприклад, жіноча логіка, жіноча дружба, дівчача пам'ять тощо і протилежні їм воїн, козак, лицар, годувальник та ін.

Також цей рівень існування гендерних стереотипів у мовленнєвій взаємодії пов'язаний із лінгвістичним контекстом, в якому, як правило, вживаються слова семантичного поля «жінка». Мова йде про вирази на

кшталт: «жінка, сім'я, діти», «жінки, інваліди і люди похилого віку». Вживання таких виразів фіксує у мовній свідомості образ жінки як маргінального, неповноцінного індивіда. Повноцінне існування, самостійне значення такого індивіда поза традиційних для нього сфер не є прийнятним. Сприйняття соціумом жінки завдяки подібним асоціативним рядам обмежується контекстом сім'ї та материнства, що редукує її соціальні функції, нівелює особистісний аспект. Такий вид стереотипізації чітко проявляється у назвах державних установ, відомств, комісій (наприклад: Управління у справах жінок, інвалідів, ветеранів війни та праці).

Прикладом гендерних стереотипів щодо жінок на цьому рівні можуть бути такі вирази: «жінка не може бути справжнім політиком»; «жінці не властиво займати керівні посади»; «жінці не притаманно вивчати науки й робити наукові відкриття»; «місце жінки вдома в ролі домогосподарки, матері-берегині роду»; «твердість, наполегливість, кар'єрне зростання, наступальність, сильна воля, авторитетність у публічній сфері, логічність суджень і теоретичні узагальнення – не є жіночими рисами» та ін.

Водночас, у наших щоденних мовних практиках, категорично утвердилися і чоловічі стереотипи: «генії тільки чоловіки»; «лідерство – чоловіча якість»; «домашнє господарство – не є чоловічою справою»; «виховання дітей – справа жінки»; «чоловік – здобувач, жінка – берегиня домашнього вогнища»; «чоловічий інтелект вищий за жіночий» та ін. [12, 216-217].

Вивчення таких проявів гендерних стереотипів реалізується у дослідженнях особливостей комунікації у одностатевих та змішаних соціальних групах, в основі яких лежить припущення, що на базі патріархатних стереотипів, що відображені у мові, розвиваються різні стратегії мовленнєвої поведінки чоловіків і жінок. Особлива увага приділяється виразу у мовленнєвих актах відношень влади та підкорення і пов'язаним з цим комунікативним невдачам (перебивання співрозмовника, неможливість завершити висловлення, мовчання тощо) [13, 233].

Подальше вивчення явища гендерної стереотипізації у мові передбачає його розгляд в межах загальної структури комунікації. Більш детально слід приділити увагу проявам гендерних стереотипів у елементарних компонентах комунікації, засобах комунікації: засобах мовної системи (що поділяються на декілька рівнів, які приблизно відповідають рівням у структурі мови), а також у паралінгвістичних засобах і компонентах інших семіотичних систем.

Перш за все розглянемо елементарні компоненти комунікації [6, 51-57]:

1. Адресант (автор, мовець) – учасник комунікації, носій що має вікові, національні характеристики. Він є джерелом повідомлення, який спирається на відомі йому стратегії презентації інформації, кодує і подає її у відповідній формі.

2. Адресат – також учасник комунікації і носій соціальних та комунікативних ролей, потенційний носій гендерних стереотипів, який є кінцевим «споживачем» повідомлення.

3. Повідомлення – це інформація, втілена у конкретний код і передана за допомогою певних каналів спілкування. Може реалізуватися засобами мови та інших знакових семіотичних систем (жестами, мімікою, рухами, постановою тіла). Гендерні стереотипи можуть бути присутні як у самому змісті повідомлення, так і у засобах його передачі.

4. Канал комунікації це «міст», що поєднує адресанта і адресата. Кожне повідомлення вимагає свого власного шляху передавання інформації до споживача.

5. Інформаційний (комунікативний) шум це вибіркоче сприйняття, семантичні перешкоди, інформаційні переваження, слабкий зворотній зв'язок тощо. Він може виникати внаслідок перекручень інформації самими учасниками комунікації тощо.

6. Фільтрами є соціальні, психологічні, фізичні та інші обмеження, накладені на інформацію в процесі комунікації. Фільтри, які може використовувати адресант – це перш за все відбір інформації для повідомлення, а також внутрішні та зовнішні фільтри. До внутрішніх або психологічних фільтрів відносять невпевненість, недовіру адресанта до адресата, а до зовнішніх – цензуру, заборони, табу тощо. З боку адресата фільтрами можуть виступати неприйняття мовця як авторитета, недовіра до нього та ін. До таких фільтрів відносяться і гендерні стереотипи, які в тій чи іншій мірі впливають на перебіг комунікації (обмежують процес передачі інформації, викривляють її зміст тощо).

7. Зворотній зв'язок (зворотна інформація) це реакція адресата на повідомлення, яка допомагає адресантові переконатись у мірі дієвості своїх аргументів, зорієнтуватись у досягненні чи недосягненні своєї предметної та комунікативної мети тощо. Цей компонент комунікації дасть нам можливість відслідковувати реакцію (словесну чи несловесну, жестову, мимічну та ін.) прийняття чи неприйняття адресатом проявів гендерних стереотипів з боку адресанта.

8. Контекст – простір, час, умови, будь-які характеристики ситуації у якій відбувається комунікативний акт. Існує певний вплив контексту комунікативного акту на його тематику (наприклад, типові теми розмов у лікарнях, прийомах, бенкетах тощо).

Тепер розглянемо яким чином можна зафіксувати прояви гендерних стереотипів у засобах комунікації (до яких входять засоби мовної системи, паралінгвістичні засоби і елементи інших семіотичних систем).

До засобів мовної системи відносять:

1. Експліцитні (матеріально виражені) засоби мовної системи: одиниці різних рівнів мови, категорії властиві конкретним рівням мови.

а). Фонологічний рівень: прояви гендерних стереотипів у зміні в тембрі й силі голосу, інтонаційне, артикуляційне підкреслювання окремих слів, виразів тощо.

б). На лексичному рівні у різній тематиці повідомлень, що зумовлено актуалізацією різних асоціативних полів мовної картини світу, вживанням стилістично й емоційно забарвленої, а також експресивної лексики, у різному ступені вияву оцінки, що асоціюється з відповідними гендерними стереотипами.

в). На синтаксичному рівні – у розгорненості чи згорнутості висловлення, ступені дескриптивності й еліптичності висловлень, характері афірмативності й імперативності, частоті вживання питальних конструкцій

г). Дискурсивний рівень: у виборі комунікативних стратегій, ступені категоричності й домінуючому характері висловлювання, прагненні до

компромісу чи конфронтації, конфлікту чи до його запобігання, ступені впевненості, ввічливості, кооперативності чи конкуренції [7, 34-36].

2. Імпліцитні (матеріально не виражені) засоби мовної системи без

яких не може відбуватись комунікація. Це різноманітні правила і закономірності організації мовної системи (парадигматичні й синтагматичні), правила спілкування та імплікатури (непрямі смисли).

Якщо розглядати мовленнєву взаємодію не лише як акт усвідомленого, раціонального обміну інформацією за допомогою мови, але і як безпосередній емоційний контакт між людьми, то тоді мовленнєва взаємодія постає як прагматико-психолого-лінгвістична діяльність. Усі не мовленнєві акти, що відіграють допоміжну роль у спілкуванні називають паралінгвістичними. «До паралінгвістичних засобів відносять ті функціонально виправдані дії адресанта, які необхідні йому для заповнення «пробілів» у вербальній комунікації та її для посилення. До них відносять певні модуляції голосу, всі види кінетичних рухів, а також пози, що супроводжують або замінюють мовленнєве висловлювання, несуть додаткову інформацію щодо його змісту»[8].

Можна припустити, що використання акторами закріплених у суспільстві типово чоловічих або жіночих паралінгвістичних засобів (що допомагають акторові досягти комунікативної чи некомунікативної мети спілкування), дає нам підставу вважати його гендерно стереотипізованим. Оскільки жести не можна вважати спонтанним проявом активності – людина, формуючись в конкретному соціальному середовищі як особистість, засвоює характерні для даного соціуму рухи тіла, пози, особливості постави і правила їх прочитання.

Також, до засобів комунікації, окрім засобів мовної системи та паралінгвістичних засобів відносять компоненти інших семіотичних систем. Під ними розуміють складові, що «влиті» у вербальне спілкування: схеми, графіки, малюнки, позначення тощо, які можуть супроводжувати комунікацію, а також одяг (форма, колір тощо), кольори розфарбованого обличчя та інших частин тіла, запахи які супроводжують комунікацію [53, 6].

Висновки. Отже, можна підсумувати, що мовленнєва взаємодія дійсно є одним з найважливіших джерел інформації про гендерну стереотипізацію, її зміни в часі. По-перше, гендерні стереотипи імпліцитно існують у структурі самої мови. Мова представляє жіночі якості маркованими по відношенню до загальноприйнятих норм (здебільшого чоловічих по суті), похідними, вторинними, що певним чином інституціоналізує гендерні стереотипи у суспільній свідомості (дуже яскраво цей рівень стереотипів ілюструють іменники жіночого роду – назви професій, які як правило є похідними від «чоловічих»). По-друге гендерні стереотипи у мові представлені у вигляді висловлювань, які діють як механізм трансляції, закріплення очікуваних гендерних ролей. Такий спосіб стереотипізації полягає у створенні засобами мови образу жінки і чоловіка, що є типовими для даної культури. Іншими словами, це гендерна стереотипізація шляхом вживання стигматичних гендерних моделей (гендерних лейблів). Також цей рівень існування гендерних стереотипів у мовленнєвій взаємодії пов'язаний із лінгвістичним контекстом, в якому, як правило, вживаються слова семантичного поля «жінка».

Подальше вивчення гендерних стереотипів у мовленнєвій взаємодії призвело до необхідності їх розгляду у більш широкому контексті – в межах загальної структури комунікації. Було встановлено, що представлення гендерних стереотипів у елементарних компонентах комунікації; засобах комунікації (засобах мовної системи, паралінгвістичних засобах, компонентах інших семіотичних систем) допомагає отримати найбільш повне і впорядковане уявлення про досліджуваний феномен.

Література: 1 Coats J. Women, men and language. A sociolinguistic account of sex differences in language. — New York, 1986. — 389p. 2. Eckert P., McConnell-Gient S. Language and Gender Cambridge University Press, United Kingdom 2003. — 366 p. 3. Lakoff R. Language and women's Place // Language in Society. — 1973. — N 2. — P. 45-79. 4. Tannen D. You just don't understand: Women and men in conversation. — New York, 1990. — 352p. 5. The Handbook of Language and Gender // Ed. by J.Holmes and M. Meyerhoff. Blackwell Publishing, 2003 – 760p. 6. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. / Бацевич Ф. С. — К.: Видавничий центр «Академія», 2004. — 344 с. 7. Бессонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивний і гендерний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.04 / О. Л. Бессонова. — К., 2003. — 39 с. 8. Баженова И. С Гендерные аспекты невербальной коммуникации (Материалы Летней школы) [Электронный ресурс] / И. С Баженова. // Общество и гендер: сборник научных трудов – Рязань, : Изд-во «Поверенный», 2003. — 369 с. — Режим доступа до журн.:<http://www.gender-cent.ryazan.ru/bazhenova.htm> 9. Гендерные исследования в языкознании (к проблеме становления метода) [Электронный ресурс] / Е. И. Горошко // Культура народов Причерноморья. — 2004. — №49. — Т.1. — С. 128-130. — Режим доступа до журн. : http://www.nbuv.gov.ua/Articles/Kultnar/knp49_1/knp49_1_128-130.pdf 10. Кирилина А. В. Гендер: лингвистические аспекты / Кирилина А. В. — М. : Институт социологии РАН, 1999 11. Кулик Г. В. К проблеме языковой и речевой интерпретации гендера [Электронный ресурс] / Кулик Г. В./ Интелект. Особистість. Цивілізація: Збірник наукових праць. — 2009. — №6, — С.274-280. — Режим доступу до журн. : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/intelekt/2008_6/38.pdf 12. Мельник Т. М. 50/50: сучасне гендерне мислення: словник. / Т. М. Мельник, Л. С. Кобелянська. — К. : К.І.С., 2005. — 280с. 13. Словарь гендерных терминов / [Ажгихина Н. И., Айвазова С. Г. и др.] ; под ред. А. А. Денисовой. — М. : Информация - XXI век, 2002. — 256 с.